

Analysis of the Role of Endowment Tradition in the Development of Urban Centers Based on the Constitution Theory

Mohammad Taghi Pirbabaei^{1*}, Rahim Iranshahi²

¹ Professor, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

² PhD Candidate in Islamic Urbanism, Faculty of Architecture and Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

(Received 25 Jul 2020, Accepted 10 Oct 2020)

In studying the evolution of urban spaces in the Islamic world, especially in Middle Eastern societies, we see different spatial patterns compared to European cities. Most of the political systems governing these societies lacked mechanisms for managing, planning and developing urban spaces. The culture of waqf in most of these cities has played a role as this mechanism created urban systems based on religious teachings. This institution played an important role in the construction of Islamic cities and the reproduction of urban spaces, and its permanence throughout history has led to the continuity of these spaces. The tradition of waqf, which is reproduced according to the principles and norms of Islam, includes elements such as waqf, deed of endowment, competitions, trustees, religious scholars and mujtahids who have the task of writing and certifying its authenticity. In the absence of formal mechanisms for the management, planning and spatial development of cities in the political systems of the Middle East and Iran, Waqf institution has civil-social functions and has played an important role in the development, meaning and continuity of Islamic culture in these cities. The urban complexes of Naghsh Jahan in Isfahan, Ganjali Khan in Kerman and Sheikh Safi al-Din in Ardabili from the Safavid period are among those that were formed with the culture of waqf and now constitute the main structure of those cities. The purpose of studying and evaluating this issue is to reach the principles and framework that, with the origin of thought and thinking of a comprehensive worldview, indicates a model that is used by urban designers and planners in creating and sustaining the structural, civic and spiritual life of the city. In the meantime, what can be considered as an issue is the existence of Waqf and the undeniable impact it has had on the creation of spatial and structural organization and the continuation of urban civic life, and the need to organize it as a

purposeful structural system in the structure of the Islamic city. In the process of formation and development of cities in the Islamic world, we simultaneously witness the development and adaptation of the culture of Waqf to local requirements and local laws, along with attention to the regional and indigenous needs of communities living in newly established or occupied cities. Meanwhile, the attention of governments and government agents to the issue of Waqf and its use as a tool for the development and continuity of Islamic concepts and values, has had a significant impact on the importance of this Islamic institution in the process of planning and spatial development of the Islamic cities. In the present article, the role of Waqf culture in the development of these urban complexes has been explained based on Giddens' constitution theory and interpretive-historical method. Our findings show that Waqf institution is the deepest layer of actions and properties that make up and produce the above-mentioned urban systems. Regarding their historical continuity, these religious, social and political conditions and relations have prevailed causing the reproduction of urban spaces in different periods by continuing or changing the rules and sources of Waqf. Meanwhile, the ulema and mujtahids, as the confirmers and legitimists of Waqf, have indirectly continued the Islamic culture in the city by monitoring, controlling and rethinking. In the structure of the social system, achieving real and comprehensive happiness is not possible except in the light of social cooperation. As one of the examples of social participation, the waqf institution plays an important and influential role in the structural quality and planning of the society.

Keyword: Waqf Institution, Reproduction of Space, Development of the Islamic City, Constitution Theory.

* Corresponding author. E-mail: pirbabaei@tabriziau.ac.ir

واکاوی نقش فرهنگ وقف در تکوین ارسن‌های شهری بر اساس نظریه ساخت‌یابی

دکتر محمدتقی پیربابائی^{۱*} و رحیم ایرانشاهی^۲

۱. استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

۲. پژوهشگر دوره دکتری شهرسازی اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۵/۴، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۷/۱۹)

چکیده

نهاد وقف در فقدان سازوکارهای رسمی برای مدیریت، برنامه‌ریزی و توسعه فضایی شهرها در نظام‌های سیاسی حاکم در جوامع خاورمیانه و ایران، دارای کارکردهای مدنی-اجتماعی بوده و نقش مهمی نیز در تکوین، معنا دادن و استمرار فرهنگ اسلامی در این شهرها داشته است. مجموعه‌های شهری نقش جهان اصفهان، گنجعلی‌خان کرمان و شیخ صفی‌الدین اردبیلی در دوره صفویه، از آن جمله هستند که با فرهنگ وقف شکل گرفته و تداوم حیات یافته‌اند و اکنون نیز ساختار اصلی آن شهرها را تشکیل می‌دهند. در مقاله حاضر نقش فرهنگ وقف در تکوین این مجموعه‌های شهری بر اساس نظریه ساخت‌یابی گیدنز و روش تفسیری-تاریخی تبیین شده است. یافته‌ها نشان می‌دهند که نهاد وقف ژرف لایه‌ترین اعمال و خواص تشکیل‌دهنده و تولیدکننده نظام‌های شهری فوق است. در خصوص استمرار تاریخی آن‌ها هم این شرایط و مناسبات دینی، اجتماعی و سیاسی حاکم بوده است که با تداوم و یا تغییر قواعد و منابع وقف، سبب بازتولید فضاهای شهری در دوره‌های مختلف شده است. در این میان، علما و مجتهدان به‌عنوان تأییدکنندگان و مشروعیت‌دهندگان وقف-نامه‌ها، با نظارت، کنترل و بازاندیشی به‌طور غیرمستقیم فرهنگ اسلامی را در شهر تداوم بخشیده‌اند. آنچه از این مطالعات قابل استخراج و ارجاع به نظر می‌رسد، این است که در ساختار نظام اجتماعی، رسیدن به سعادت واقعی و همه‌جانبه، جز در پرتو همکاری اجتماعی میسر نیست که نهاد وقف به‌عنوان یکی از مصادیق مشارکت‌های اجتماعی، در کیفیت ساختاری و برنامه‌ریزی جامعه، نقش مهم و تأثیرگذاری ایفا می‌کند.

واژگان کلیدی

نهاد وقف، بازتولید فضا، تکوین شهر اسلامی، نظریه ساخت‌یابی.

* این مقاله مستخرج از رساله دکتری شهرسازی اسلامی آقای رحیم ایرانشاهی با عنوان: «تبیین جایگاه نهاد وقف در فرآیند برنامه‌ریزی و توسعه فضایی شهر اسلامی (مطالعه موردی: بازار تاریخی شهر تبریز)» در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی با راهنمایی محمدتقی پیربابائی انجام شده است.

** نویسنده مسئول مکاتبات: pirbabaei@tabriziau.ac.ir

مقدمه

املاک و درآمد حاصل از آن‌ها را برای اهداف خیرخواهانه تخصیص دهند. بنابراین، عمده خدمات شهری و عمومی را از طریق یک سیستم مالی پایدار و مستقل که به درآمد حاصل از دارایی‌های این بنیادها (رقبات) بستگی داشت، تحت پوشش قرار می‌داد. علاوه بر این، در فرایند ایجاد موقوفات، عوامل مهم اجتماعی-اقتصادی به همراه توجه به نیازمندان تأثیر بسزایی داشت (Ben-Hamouche 2007). به همین دلیل، برخی از مطالعات در چارچوب شهرهای اسلامی رابطه مهم توسعه ساختار شهری را با وقف، در طول تاریخ نشان می‌دهد. برخی از موقوفات مجموعه‌ای از مجتمع‌های ساختمانی بودند که از امکانات مذهبی، اجتماعی و اقتصادی مانند قیصریه‌ها، خان‌ها، بازارها، مدارس و بیمارستان‌ها استفاده می‌کردند و به این ترتیب، گره‌های شهری را در شهر ایجاد می‌کردند که نشان‌دهنده ساختار کالبدی آن بود (Ben-Hamouche 2007).

بیشترین میراث شهرآفرینی وقف که اکنون در دسترس قرار دارد مربوط به دوره صفویه است، اما این فرایند در طول تاریخ ایران اسلامی تنها مربوط به این دوره نیست و در واقع در تمام ادوار تاریخی فرایند شهرآفرینی وقف به شکلی وجود داشته است. شکل‌گیری دو مجموعه عظیم وقفی ربع رشیدی و شنب‌غازان خان (Shahabi 2004)، مجموعه صاحب‌آباد و مظفریه در تبریز، ارسن امیر چخماق در یزد و مجموعه میرعماد در کاشان و مجموعه ریگستان سمرقند در دوره تیموری همگی تأییدی بر ادعای این مطلب هستند، اما در عصر صفویه شاهد نقش گسترده آن هستیم. شواهد تاریخی، این دوره را یکی از دوران مهم در شکوفایی وقف معرفی می‌کنند. صفویه خود در اصل سلسله‌ای صوفی و منسوب به شیخ صفی‌الدین اسحاق اردبیلی (متوفی ۷۳۵) بود. ششمین نواده شیخ صفی‌الدین، شاه اسماعیل (مؤسس حکومت صفوی) بود که در عین حال جانشین معنوی شیخ صفی‌الدین نیز محسوب می‌شد؛ از این رو، لشکریان صفوی که مؤسس این سلسله را مرشد خود می‌دانستند، به نیروی ارادت معنوی، شمشیر زدند و همین امر از لوازم اصلی استقرار

یکی از الگوها که نقش مهمی در شکل‌گیری شهر اسلامی دارد، سنت مذهبی وقف است (Herdeg 1990). وقف به‌طور فزاینده‌ای جنبه‌های زیرساختی را در جهان اسلام شکل داده و همچنین زندگی روزمره افراد ساکن در شهرهای اسلامی را از قرون اولیه اسلام تا قرون میانه و دوره معاصر تحت تأثیر قرار داده است (Deguilhem 2008)؛ و از آنجاکه ابعاد مذهبی و شرعی را دربرمی‌گیرد (Suleiman 2016)، هم‌زمان با گسترش اسلام در شهرک‌ها و شهرهای تازه تأسیس و یا مراکز شهری که از قبل ایجاد شده بودند و توسط مسلمانان فتح شدند، نقش مهمی در تعیین ساختار کالبدی شهرها داشتند و این تعیین ساختار کالبدی مبتنی بر اصول و قواعد اسلامی در منظر شهری با شکل دادن به چشم‌انداز اسلامی شهر (Sait and Lim 2006) یا روزآمد کردن وضع موجود در قالب مساجد، مدارس، دارالحدیث، دارالقرآن، زاویه (خانقاه)، رباط‌ها، بیمارستان‌ها و آشپزخانه‌ها (مطبخ‌ها) که اکثراً از محل درآمد موقوفات تأمین می‌شدند، صورت می‌گرفت (Deguilhem 2008). در فقدان نهادهای رسمی برای مدیریت، برنامه‌ریزی و توسعه فضایی شهرها در سیستم‌های سیاسی حاکم در جوامع خاورمیانه، به‌ویژه شهرهای اسلامی، اکثر این وظایف در چارچوب سنت وقف انجام می‌پذیرفته است. در حقیقت، عناصر اصلی شکل‌دهنده ساختار شهری (مسجد، بازار، میدان و بناهای حکومتی) در یک ارتباط فضایی قرار دارند که پیوند معنوی و نزدیک این مکان‌ها را بر مبنای ماهیت ایدئولوژیکی ناملموس با ابعاد مختلف دینی، مذهبی، آموزشی، سیاسی و اقتصادی نشان می‌دهد. در واقع، استمرار مراسم مذهبی، دینی و آیینی با سازوکار نهاد وقف در این مجموعه‌ها در چارچوب فرهنگ اسلامی-ایرانی در طول زمان تأثیر بسزایی در ماندگاری ابعاد کالبدی و محتوایی این فضاها و بازتولید ارزش‌های اسلامی داشته است. این عامل به صاحبان املاک این اجازه را می‌دهد که

باتوجه به اهمیت موضوع وقف در چهارچوب مطالعات شهر اسلامی و ضرورت تبیین رابطه دوسویه آن و فضاهای شهری و همچنین جایگاه این فرهنگ در نظام سیاسی عصر صفوی و نمود کالبدی و محتوایی آن در شهرهای ایران، نقش نهاد وقف در ساخت مجموعه‌های شهری (ارسن) شهرهای ایرانی-اسلامی در عصر صفویه مورد بررسی قرار گرفته است. برای دستیابی به این هدف، فضاهای شهری که بر اساس سازوکار وقف بنیان نهاده شده و مبتنی بر موقوفات، تداوم حیات داشته‌اند و به لحاظ محتوایی از نمونه‌های برجسته و موفق این حوزه هستند، در قالب مجتمع‌های تاریخی نقش جهان در اصفهان، گنجعلی‌خان در کرمان و شیخ صفی‌الدین اردبیلی در اردبیل به‌عنوان نمونه موردی، بر اساس مفاهیم نظریه ساخت‌یابی گیدنز بررسی می‌شوند. این در حالی است که دو مجموعه نقش جهان و شیخ صفی‌الدین، به لحاظ ویژگی‌های واجد ارزش در فهرست میراث جهانی و مجموعه گنجعلی‌خان نیز به‌عنوان یکی از آثار شاخص در فهرست میراث ملی ثبت شده‌اند.

یک مجموعه محسوب می‌شود، هنوز هم در مفهوم آن ابهاماتی وجود دارد (Ziari 2003). مثلاً از دیدگاه نظریه‌های متعدد به‌خصوص «رادکلیف براون»، ساخت دارای مفهومی انتزاعی و مبتنی بر تحلیل وضعیت‌های اجتماعی و واقعی است، در صورتی که ماکس وبر ساخت را طرح منطقی روابط انتزاعی می‌داند که شالوده یک واقعیت را تشکیل می‌دهند (Tavassoli 1991). گیدنز در نظریه ساخت‌یابی در تلاش است از مفهوم ساخت به‌عنوان یک‌شکل از پیش‌داده شده و معلوم که به‌نوعی یک‌شکل مرئی تلقی می‌شود و اینکه ساخت تنها در فرد محصور است، دوری جوید (Pierson 2001). او به نحوی کاملاً متمایز از کاربرد آن در علوم اجتماعی سخن می‌گوید (Hoseini and Mousavi 2012) و مفهوم ساخت را با معنای اصلی قواعد و منابعی که به عامل انسانی قدرت انجام کار می‌دهد، مربوط می‌داند و معتقد است که به صورت متقابل، ساخت نیز بدون «عامل‌های انسانی» نمی‌تواند بازتولید شود (Haji Heidari and

حکومت صفوی (وسیع‌ترین حکومت واحد ایرانی پس از ساسانیان) شد. پادشاهان صفوی نیز مانند شاه اسماعیل با عناوینی چون «صوفی اعظم» یا «مرشد کامل» خوانده می‌شدند (Tamimdari 1993). با رهگیری سیر تحول نظام اعتقادی و مذهبی صفویه و تغییر ملموس از صوفی‌گری تا تشیع در آن دوران، شاید بتوان این‌گونه تحلیل کرد که تشیع زمانی در صفویه به رسمیت رسید که خواست‌پذیری لازم را از جوانب مختلف عرفان، صوفی‌گری و مذهب گرفت و با درون‌مایه‌ای تلفیقی، نمود ساختاری یافت.

در این زمان، شاهان صفوی به‌ویژه شاه‌عباس اول، رقبات و املاک خالصه بسیاری را وقف کردند. به تبعیت از کنش آن‌ها، بسیاری از حاکمان محلی و سایر درباریان و افراد بانفوذ نیز در سرتاسر مملکت، املاک و اموال فراوانی را وقف کردند (Rahimifar and Saedof 2013). پس از عصر صفویه همچنان شاهد تداوم در شکل‌گیری و توسعه چنین مجموعه‌هایی شهری مانند مجموعه زندیه شیراز، مجموعه ابراهیم‌خان، مجموعه علی آقا در کرمان، مجموعه خان در یزد، مجموعه مروی، سپهسالار در تهران (Kalantari 2010) و غیره هستیم.

۱. مبانی نظری پژوهش

۱-۱. نظریه ساخت‌یابی

در میان عقاید گسترده جامعه‌شناسی مدرن، از جمله جامعه‌شناسی فردگرایانه و تفسیری تا کارکردگرا و ساختارگرایانه، نظریه ساخت‌یابی، یک نظریه بین‌رشته‌ای است که هیچ‌کدام از دو رویکرد دیگر را نمی‌پذیرد و ساخت (structure) و کنش انسان را با چشم‌اندازی جدید بررسی می‌کند. گیدنز (1997) می‌گوید: ساختار به‌عنوان صفات ساختاردهنده‌ای [قواعد و منابع] تعریف شده که با وجود آن‌ها عملکردهای اجتماعی مشابه و قابل تشخیص در راستای ابعاد متغیر زمان و مکان می‌توانند وجود داشته باشند و بنابراین، صورت نظام‌مندی به آن عملکردها می‌بخشند.

ساخت از واژه استراکچر (structure) از ریشه لاتین (structura) به معنای ساختن و بنا کردن اخذ شده است و تا قبل از قرن هفدهم میلادی، تنها در معماری به کار می‌رفت. چون ساخت، رابطه‌ای ثابت و پابرجا میان عناصر و اجزای

به نظر می‌رسند و آن‌ها در عین اینکه الهام‌دهنده هستند، محدودکننده نیز محسوب می‌شوند.

برای گیدنز، کنشگری با کنترل بر منابع تقویت می‌شود؛ و از طریق پیروی و یا عدم پذیرش قواعد، عمل می‌شوند. این قواعد و منابع، خصوصیات ساختاری سیستم‌های اجتماعی هستند که در آن‌ها ساختارها نسبتاً ماندگار و اصول کلی نظم سیستم هستند. در این نظریه قواعد به‌طور گسترده با تئوری ساخت‌یابی و راهبرد آن مطابقت دارند و به معنای عملی شامل نه تنها مواردی هستند که به یک معنا قانون‌گذاری شده‌اند، بلکه در برخی کارهای روزمره کمتر رسمی، عاداتها (عرف)، رویه‌ها و یا قراردادهای نیز تأثیرگذارند (Whington 2015).

از نظر گیدنز، مفهوم «ساخت‌یابی» نه به ایجاد تمایز میان ساختار و نظام بلکه، بدون تردید به ارتباط نزدیک میان این دو بستگی دارد. نظام‌ها و الگوهای یابی در چگونگی رفتار مردم و روابط آن‌ها با همدیگر وجود دارد و ساخت‌یابی به‌طور انتزاعی در فرایندی پویا از طریق آن ساختارها به وجود می‌آیند. بنابراین، در ساخت‌یابی این اعمال اجتماعی هستند که از طریق زمان و مکان سامان می‌یابند و از این طریق است که ساختارهای اجتماعی بازتولید می‌شوند (Giddens 1976). در حقیقت، هر کسی که علاقه‌مند به ایجاد منشأ ساختارها باشد، به ساخت‌یابی آن‌ها نیز علاقه‌مند است (Parker 2000). در جدول (۱) تعاریف مؤلفه‌های تحقیق بر اساس تئوری ساخت‌یابی گیدنز ارائه شده است.

جدول ۱: تعاریف مفاهیم تحقیق مبتنی بر تئوری ساخت‌یابی گیدنز (1997, p. 25)

Table 1: Definitions of research concepts based on Giddens (p.25,1997)

تعریف	مفهوم
قواعد و منابع که به‌عنوان خواص نظام‌های اجتماعی سازمان‌یافته‌اند.	ساخت (Structure)
روابط بازتولیدشده میان کنشگران یا جماعت‌ها در طول زمان و مکان که به‌عنوان کردوکارهای متداول اجتماعی سازمان یافته‌اند. نظام‌ها دارای ساخت‌هایی هستند و خواص ساختاری دارند و خودشان ساخت نیستند. ساخت‌ها ضرورتاً خواص نظام‌ها یا جماعت‌ها هستند و مشخصه آن‌ها فقدان فاعل است و همین امر موجب می‌شود که نظم اجتماعی، حاصل فعالیت‌های روزمره مردم باشد.	نظام (System)
شرایط حاکم بر استمرار یا تغییر شکل ساخت‌ها و بنابراین بازتولید نظام‌ها	ساخت‌یابی (Structuration)

لازم به ذکر است که ساختارها در موقعیت قواعد و منابع، کاری انجام نمی‌دهند؛ بلکه از طریق اطلاع‌رسانی به کنشگران و دیگر عوامل و استفاده آن‌ها از این قواعد و منابع سبب ایجاد سیستم‌های اجتماعی می‌شوند. ساختارهای اجتماعی در بستر جامعه به‌طور هم‌زمان بر کنش و نتیجه کنش انسان تأثیر می‌گذارند. بدین معنا که مردم تحت تأثیر ایجاد جامعه و ساختار آن قرار دارند. ساختارهای اجتماعی به‌طور جدی در زندگی روزمره ما بازآفرینی و یا بازتولید می‌شوند.

در این نظریه، ساختار باید همواره به‌عنوان خاصیتی از نظام‌های اجتماعی تصور شود که در عملکردهای بازتولیدشده در زمان و مکان انجام می‌شود. سیستم‌های اجتماعی به‌صورت سلسله‌مراتبی و جانبی در کل جامعه برگزار می‌شوند؛ نهادی که مجموعه‌های مفصل را تشکیل می‌دهد (Giddens 1997). گیدنز از دیگر سوی، تمرکز این نظریه بر مفهوم کنش است. گیدنز ساخت‌یابی جامعه را با قرار دادن کنش واقعی در مرکز مباحث خود آغاز می‌کند. حوزه اصلی علوم اجتماعی، طبق تئوری ساخت‌یابی، تجربه شخصی کنشگر و شکلی از کلیت اجتماعی نیست؛ بلکه سیستم‌هایی اجتماعی است که از طریق زمان و مکان، نظم داده می‌شوند (Giddens 1997). به‌رحال مفهوم عمل اجتماعی برای تئوری ساخت‌یابی، به‌ویژه برای نقش اتصال‌دهنده، بسیار مفید است؛ بنابراین بدیهی است که هر عمل در مورد کنشگری است، اما از طریق بررسی با ذره‌بین ساخت‌یابی، چنین فعالیت‌هایی نه صرفاً فردی و نه صرفاً داوطلبانه است. به‌عنوان مثال، اعمال دینی منحصر به فرد نیستند و مشترک

وقف به‌خودی‌خود نیاز به تأیید قانونی دارد و با قاضی (دستگاه قضاوت) نگهداری می‌شود. واضح است که وقف بیش از یک تمهید قانونی محسوب می‌شود، زیرا در برخی از خصوصیات وقف و در بعضی از اسناد، هشدارهایی در مورد هرگونه تغییر در شرایط وقف داده شده است (Sait and Lim 2006).

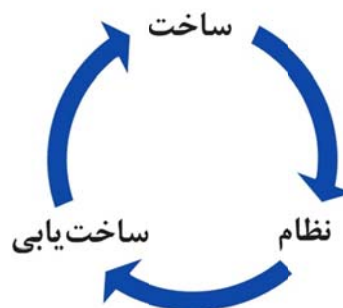
ارزش مجموعه‌های وقفی بستگی به رقبات آن‌ها دارد. با بررسی فضاهای وقفی می‌توان گفت که بیشتر فضاها و عناصر آن مجتمع‌ها از طریق رقبات آن‌ها برای تأمین هزینه‌های نگهداری و توسعه، کسب درآمد می‌کنند. همین امر موجب شده است تا آن‌ها هنوز دارای کارکرد باشند و ماندگار باقی بمانند. صرف منابع رقبات در اهداف خیر و نیازهای اجتماعی سبب شده است تا بیشتر این مجتمع‌های وقفی (از جمله مساجد، مدارس، کتابخانه‌ها، بیمارستان‌ها، مهمان‌خانه‌ها، قنات، پل‌ها، حمام‌ها و بازارها) پایدار بمانند و تاب بیاورند (Habashi 2008). بنابراین می‌توان گفت: نهاد وقف نقش پررنگی در تکوین شهر اسلامی داشته است و در حال حاضر نیز همچنان در تداوم آن نقش ایفا می‌کند.

۲. روش پژوهش

این تحقیق بر اساس تئوری ساخت‌یابی گیدنز با راهبرد تفسیری-تاریخی انجام شده است. تحقیقات تفسیری-تاریخی به شرح چگونگی وقایع گذشته، قالبی روایت‌گونه می‌بخشد، بنابراین ابزاری برای دستیابی به یک زمینه یا رویداد در زمان گذشته است.

در این پژوهش از مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای، جهت مطالعه و تحلیل فرایند شکل‌گیری و شرایط حاکم بر استمرار، تغییر شکل ساخت‌ها و بازتولید نظام‌های فضایی وقفی در شهرهای اسلامی استفاده می‌شود. کانون اصلی این تحقیق، ایران و مطالعات موردی سه مجموعه شهری نقش جهان در اصفهان، گنجعلی‌خان در کرمان و شیخ صفی‌الدین در اردبیل است.

بر اساس اسناد وقف‌نامه موجود، هر یک از موقوفات به‌عنوان داده‌های تحقیق شناخته می‌شوند. این اسناد توسط بانی موقوفات بر اساس انگیزه‌ها و اهدافی تهیه و تنظیم

نمودار ۱: الگوی تکوین (Constitution) جامعه بر اساس نظریه ساخت‌یابی

Chart 1: The Pattern of society development based on constitution theory

۱-۲. نهاد وقف

در اسلام سنت وقف در بنیاد نهادهای خیریه نقش بسزایی دارد و این بنیاد، نوعی بنیاد مذهبی است. وقف به معنای واقعی کلمه در عربی به معنای بازداشت و یا متوقف کردن است. این تداوم حفظ همه‌چیز را در مالکیت ضمنی خداوند استنباط می‌کند، به‌گونه‌ای که سود آن به نفع نوع انسان یا مورد استفاده او قرار گیرد. این مفهوم تداعی‌کننده این موضوع است که مردم مباشران زمین هستند (Khan 2015). کنش وقف در زمان حیات پیامبر اکرم (ص) از هنگامی که وقف به‌عنوان عبادت وجود داشت، آغاز شد. به‌عنوان مثال می‌توان به مسجد قبا در مدینه که بعدها به‌عنوان اولین وقف مذهبی در اسلام مورد توجه قرار گرفت، اشاره کرد (Basyoni 2011). در مناطق شهری اسلامی بسیاری از فضاهای اجتماعی و مذهبی، تحت نظارت نهاد وقف برقرار شدند.

از نظر قانونی، فقهای مکاتب مختلف، حقوق اسلامی بسیاری را برای وقف ارائه کرده‌اند. این حقوق، به هرگونه دارایی وقف‌شده (موقوفه) که درآمد آن به یک هدف خاص اختصاص یافته (موقوفه علیه) درحالی‌که مالکیت آن تا ابد حبس شده است، اشاره می‌کنند (Nour 2015). مؤلفه‌های اساسی یک موقوفه مشتمل است بر بالغ و عاقل بودن واقف از نظر سنی، نیت وقف (اهداف خیرخواهانه)، وقف‌نامه (سند وقف)، وقف فی سبیل‌الله (وقف در راه خدا) برای راه‌اندازی موقوفه مذهبی، موقوف علیه (ذی‌نفعان یا بهره‌برداران) و موقوفه (اموال وقف‌شده) که باید به وقف تبدیل شود. عمل

شده‌اند؛ بنابراین می‌توان فهم و درک کرد که چه فردی، برای چه اهداف و برای چه جامعه هدفی (موقوف علیه) این نهاد را ایجاد کرده است. به‌این ترتیب، سازوکارهایی که در این اعمال برای تداوم نهادها در طول تاریخ تعریف شده‌اند، با واقعیت‌های تاریخی تبیین شده و تحقق یافته‌اند.

۳. یافته‌ها

۳-۱. مجموعه نقش جهان در اصفهان

عصر صفویه به ویژه دوران زندگی شاه‌عباس اول از ادوار طلایی وقف در ایران و اصفهان بوده است (Shafaghi 1988). پس از ساخت مجموعه میدان نقش جهان اصفهان توسط شاه‌عباس اول، وی همه آن را «وقف حضرات ائمه معصومین (ع) کرد» که کاروان‌سرای واقع در صدر میدان نقش جهان به همراه بازار قیصریه متصل بدان و کل بازار دور میدان مذکور و حمام واقع در حوالی آن مشهور به حمام شاهی شامل این وقف است. بر اساس مستندات و سند وقف‌نامه، عواید همه این رقبات، چه تجاری و چه زراعی، چه از اموال خصوصی شاه و چه اموال دولتی، در وهله اول و پیش از آنکه صرف موقوف علیه گردد، در نگهداری و تجدید سرمایه ساخته‌های تجاری هزینه می‌شده است. شاه‌عباس اول پس از وقف، مسئولیت تعیین تکلیف نگهداری و تجدید سرمایه ساخته‌ها را در هر دوره بر عهده پادشاهان وقت، گذاشته است.

از سوی شاه‌عباس محب‌علی بیک به‌عنوان متولی اوقاف مسجد تعیین شد و او نیز ۱۴ فقره ملک به موقوفات مسجد هبه کرد (Sepanta 1967). این وقف‌نامه به خط شیخ بهاء‌الدین عاملی نوشته شده است (Bastani Parizi 1983). در این وقف‌نامه نیز مانند تمام وقف‌شده‌های دیگر، به‌صراحت قید شده است که تا موقعی که مخارج احیای بنا وجود دارد، دیناری در جای دیگر خرج نشود (Aminpoor and others 2016). ایده طراحی و ساخت این میدان در جنوب‌غربی شهر اصفهان به‌عنوان مرکز شهر برای سازمان‌دهی ایده وحدت و ارتباط عمده فعالیت‌های اجتماعی تحت امر دین (مذهب شیعه که در این دوره رسمیت یافت) (Eetemad-al-

1988 saltaneh)، به‌صورت فرم کالبدی استفاده می‌شد. این فعالیت‌ها که نمادهای اصلی آن شامل: عبادت، آموزش، سیاست، تجارت، تولید، ورزش و فعالیت‌های اوقات فراغت است، در این میدان شکل گرفت که به نام نقش جهان و با هویت شهر اصفهان و تمدن دوره ایرانی-اسلامی شناخته شد. شکل‌گیری فیزیک کالبدی آن همراه با عناصر نمادین

ویژه و معانی، نقش اساسی در محبوبیت آن داشته است. از سویی دیگر، در دوره صفویه به دلیل انتقال مرکز سیاسی به شهر اصفهان، ساختن مسجد جامع جدید در نقش جهان ضروری بود (Machesney 1988). میدان نقش جهان، به‌مانند میدان عتیق، با حفظ عناصر اصلی از جمله بازار، مدرسه، دولت‌خانه (دفتر دولتی) و یک فضای باز مرکزی گسترده، احداث شده بود (Blake 1999: 34). قیصریه یا بازار با داشتن چشم‌انداز باشکوه خود در میانه شمال میدان، میزبان بیشترین فعالیت‌های مهم شهری از قبیل کاروان‌سراها، ضرابخانه شاهی، بیمارستان، مساجد، مهمانخانه به همراه راسته‌بازار و مغازه‌های مختلف بود. مرکز میدان نیز به برپایی آیین‌های مختلف، برگزاری مسابقات ورزشی و نمایش‌های تفریحی و بیتوته کاروان‌های تجاری اختصاص یافته بود. یکی از عملکردهای اصلی قهوه‌خانه‌های پیرامون میدان که امروزه اثری از آن‌ها نیست، «بحث شعر و شاعری و حمایت و قصص و بازی و تفریح گرفته تا مدح علی (ع) بوده است» (Tavassoli and Boniadi 1992). علاوه بر این، فستیوال‌هایی برای نورافشانی و تزئین در برگزاری مراسم‌ها و جشنواره‌ها در میدان وجود داشته است. همچنین، یکی از کاربردهای اصلی میدان برای بازی چوگان بوده است (Honarfar 1984). در دوران قاجار از سوی حکام، توجه ویژه‌ای به وقف صورت گرفت. در این دوره، با تأسیس وزارت وظایف و اوقاف (ناصرالدین‌شاه قاجار) و وزارت معارف، اوقاف و صنایع مستظرفه (بعد از مشروطه) و گسترش پایه‌های وقف، این فرهنگ موردتوجه ویژه حاکمان قاجار قرار گرفت. همچنین در این دوره اضافه شدن موقوفات جدیدی توسط اکبرمیرزا مسعود معروف به صارم الدوله حاکم اصفهان پسر ضل السلطان در سال ۱۸۸۱ م/۱۲۶۰ هـ از محل درآمد

تصویر ۱: مجموعه نقش جهان: A مسجد امام (شاه)، B میدان در دوره قاجاریه؛ C نقالی یا داستان سرایی در میدان؛ D عرصه میدان؛ E برگزاری نماز جمعه در میدان؛ F برگزاری مراسم عزاداری امام حسین (ع) در ماه محرم در عرصه میدان

Fig. 1: The Naqsh-e Jahan complex: A- Emam(shah)mosque, B- the plaza in Qajar period, C- Conveyors in square, D- square arena, E- Holding Friday prayers in the square, F- Holding a mourning ceremony for imam Hussein (AS)in the month of Moharram in the square

میراث جهانی به ثبت رسید. همان‌طور که در جدول (۲) گزارش شده است، در وقف مجموعه، نحوه مصرف درآمد رقبات، اهداف وقف بر اساس منابع تخصیصی و حتی شیوه مدیریت مجموعه ذکر شده است و عناصر و فضای شکل گرفته در میدان، بستری برای اعمال و فعالیت‌های شهری شده است؛ و نهاد وقف توانسته است عامل مهمی در تداوم عملکردهای متفاوت میدان مانند مسابقات ورزشی، جشن و مراسم تشریفاتی، فعالیت نظامی و سان لشکر، بساطاندازی و دست‌فروشی، فعالیت‌های سرگرمی و نمایشی، پرسه‌زنی و استراحت و تفریح، فعالیت پذیرایی، مراسم مذهبی و عزاداری باشد. این مجموعه به‌عنوان سیستمی مبتنی بر جهت‌گیری‌های نظام سیاسی و مذهبی با زندگی روزمره، بین مرکز شهر جدید با ساختار قدیمی شهر، اتصال ایجاد می‌کند و روایتگر فرهنگ ایرانی-اسلامی در طی پانصد سال است.

شکوفایی، استمرار و بازتولید فضاهای موردنیاز در مجموعه فوق، مبتنی بر تداوم ساختارها (قواعد وقف و منابع) بوده است. این تداوم، علاوه بر نظارت و تولی‌گری پادشاهان، ناشی از حضور عالمانی مانند سید محمدکاظم طباطبائی یزدی (صاحب عروه‌الوقتیه) در مدرسه مسجد جامع عباسی و محمدباقر مجلسی، محمد صالح خاتون‌آبادی و

رقبات آن، در این مجموعه مشاهده می‌شود. وی مدارس مدرن را از محل درآمد این مجموعه، تأسیس کرد. صارم‌الدوله مدرسه را در زمین‌های خود بنا نهاد و رقباتی برای تأمین مخارج آن وقف کرد و علاوه بر این تا چند سال خود سالیانه کسری بودجه مدرسه را تأمین می‌کرد (Rajaei 2009). به عبارت دیگر در دوره‌های دیگر، در عین حفظ ماهیت مجموعه نقش جهان، ساختارهای جدیدی بنا شده است. در دوره پهلوی اول توسط بلدیة برای احیای بازگرداندن میدان به جریان زندگی شهری و احیای جنب‌وجوش و رونقی که میدان در روزگار صفویه داشت، مرمت و استقرار کاربری‌های مختلف در آن مدنظر قرار گرفت. بر این اساس، بلدیة در سال ۱۳۱۲ هـ ش مستغلات پیرامون میدان را که وقف مدرسه متوسطة صارمیه بود، به مدت ۹۰ سال اجاره کرد (Hashemi and Zamani 1981) تا با واگذاری با شروط مخصوص به اشخاص متفرقه، در مقام ایجاد مغازه‌ها و عمارات باشکوه در چهار طرف میدان برآید (Shahabinezhad and others 2014). پس از انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ هـ ش، شاهد احیای مجدد نهاد وقف و موقوفات و ابطال اسناد صادرشده برای فضاهای وقف‌شده هستیم و میدان نقش جهان به همان اصالت وقفی خود بازمی‌گردد. در سال ۱۳۵۸ هـ ش، این مجموعه در فهرست

جدول ۲: ویژگی‌های وقفی (وقف نامه) مجموعه نقش جهان اصفهان بر اساس اسناد آن

Table 2: Endowment features of Isfahan Naghsh Jahan collection

ردیف	عنوان	توضیح
۱	واقف	وقف نامه بازار قیصریه (۱۲۱۶ هـ.ق) (Kabir) شاه‌عباس اول (۱۰۲۳ هـ.ق) (Eshkevari Hosseini 2009) وقف نامه صارمیه (۱۲۸۹ هـ.ق) (Eshkevari Hosseini 2009)
۲	موقوف علیه	مسجد سلطانی و مسجد شیخ لطف الله در میدان نقش جهان دارالسلطنه اصفهان
۳	رقبات وقف	کاروان‌سرای، قیصریه، حمام شاهی و بازار پیرامون میدان نقش جهان قراء، مزارع، دکاکین و خانات حدوداً ۳۰۰ رقبه دارد.
۴	مصارف	تعمیرات مسجد و تنقیه فنوت و مستغلات و بذر املاک موقوف علیه؛ روشنایی مسجد؛ فرش مسجد؛ اطعام ماه مبارک رمضان؛ حلیم جهت شب عاشورا؛ اجاره یخچال وقفی به جهت آب یخ مسجد؛ مدرسه مسجد (مدرسین - حق‌التدریس)؛ طلبه‌ها؛ حق التولیه؛ الخطابه؛ خادم‌باشی؛ تحویلدار نقدی؛ تحویلدار جنس مسجد؛ ناظر شرعی؛ خدمه و عمله مسجد (مؤذنان، چراغچی، کفشدار، فراش، مشعل‌دار، سقا، دربان، ابریق‌دار)، سادات حسینی، ساکنان نجف، سادات بنی فاطمه، مستحقان شیعه، مرقد علی ابن ابوطالب
۵	شروط وقف (اختیارات واقف)	تلاش بر آبادی مسجد مزبور و موقوف علیه، اجاره املاک بیش از سه سال نباشد و از تصرف وقف بیرون نکنند و تغییر و تبدیل در وقف ندهند.
۶	حق التولیه (متولی)	محبعلی بیگ الله ولد مرحوم محمدقلی خان و اولاد ذکور وی و در نبود انانث او ۱۰۲۳ هـ.ق، محمد زمان بن کلبعلی تبریزی (۱۱۸۰ هـ.ق) ناظر و متولی مدرسه شیخ لطف الله (Mahdavi 2007) اولاد خلف حاجی میرحسن ۱۲۱۶ هـ.ق، اکبر میرزا فرزند ظل السلطان در سال ۱۲۸۹ هـ.ق، میرزا رضاخان افشار به سال ۱۳۱۲ هـ.ق
۷	تاریخ	۱۰۲۳ هـ.ق، ۱۲۱۶ هـ.ق، ۱۲۸۹ هـ.ق

است. این مجموعه در سال‌های ۱۰۰۵ هـ.ق تا ۱۰۲۹ هـ.ق و در زمان حکمرانی گنجعلی خان بر دارالامان کرمان بنا شد. این بنا علاوه بر آن که نمونه کوچک‌شده‌ای از میدان نقش جهان را با تأسیسات جانبی در کرمان بنا کرده، وقف کننده آن، همانند شاه‌عباس بخشی از درآمد این مجموعه و ملحقات آن را بر حرم امام رضا (ع) وقف کرده است (Ahmadi 2014). این ساختار شهری شامل بازارها، حمام‌ها، مساجد، سایر ساختمان‌های عمومی و خصوصی، حیاط در اندازه‌های مختلف و مسیرهای اتصال است (Bozorgi 2018). گنجعلی خان در وقف‌نامه خود، شیوه‌های احداث و ساخت مجموعه را نشان می‌دهد. این امر ساخت‌وساز

آقاحسین خوانساری و محمد زمان بن کلبعلی اصفهانی تبریزی (۱۱۲۰ هـ.ق) و مولانا رجبعلی (متوفی ۱۱۷۰) که بعضاً منصب شیخ‌الاسلامی اصفهان را داشته‌اند، نیز است. این موضوع نشان از جایگاه علمای شیعه در بازتولید فقه شیعه و تداوم موقوفات بر اساس آن دارد (Mahdavi 2007) و تکوین ارسن‌های شهری و تداوم فرهنگ اسلامی در شهر اصفهان را تداوم بخشیده است. جدول شماره ۳ به‌طور خلاصه تکوین و ساخت‌یابی نقش جهان اصفهان را توضیح می‌دهد.

۳-۲. مجموعه گنجعلی خان در کرمان

مجموعه گنجعلی خان در شهر کویری کرمان ایران واقع شده

جدول شماره ۳: تکوین و ساخت‌یابی مجموعه نقش‌جهان اصفهان

Table 3: Development and constitution of Isfahan Naghsh Jahan collection

ساخت	نظام	ساخت‌یابی
- مبتنی بر قواعد وقف فقه امامیه (مذهب شیعه) است که شخص شاه‌عباس تحت عنوان وقف چهارده معصوم بر آن صحنه گذارده است.	- فضای شهری عملکردی و بستر فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، دینی و سیاسی شهر - حضور تأثیرگذار میدان در ساختار شهر و نظام فعالیتی آن از عصر صفویه تا حال حاضر با توجه به ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، مذهبی و گردشگری به‌عنوان یک فضای شهری کارآمد.	- اصول دینی و فقه امامیه و متولی بودن حاکمان هر دوره و حمایت دولت - نحوه تدوین اصول خاص وقف مجموعه که اهداف آن در عین حفظ یکپارچگی عملکردی مطابق با نیازهای جدید به‌روزرسانی شود

نوادگان گنجعلی‌خان است، کاروان‌سرای را در پشت مجموعه گنجعلی‌خان بنا کرد که معروف به کاروان‌سرای صالح ناظر است (Moshizi 1990). در سال ۱۶۹۱ م/۱۱۰۲ هـ ق مدرسه شفیعیه توسط میرزا شفیع، از نوادگان دیگر گنجعلی‌خان در راسته‌بازار ساخته می‌شود. ساختار و جزئیات وقف‌نامه این مجموعه در جدول ۴ نشان داده شده است.

وقف این مجموعه جهت حمایت از اعمال خیر انسان دوستانه و دینی و تولیت آن در طول تاریخ توسط خانواده گنجعلی‌خان، حضور پررنگ آنان را در شهر کرمان تثبیت کرده بود و باهدف انتقال ساختارهای سیاسی و اقتصادی شهر از محدوده مسجد جامع به مجموعه گنجعلی‌خان شاهد خرید املاک و تخریب و ساخت مجموعه هستیم.

تعریف و توسعه موقوفات، متناسب با شرایط سیاسی و حکومتی بوده که نمود آن، مثل تغییر در نوع شروط و خدمات در سند دوم قابل‌ردیابی است و درعین‌حال تلاش

گسترده‌ای را در آن زمان نشان می‌دهد. وی در میدان اصلی کرمان، مغازه‌ها، خانه‌ها و املاک و مستغلات را در اطراف میدان خریداری کرده و آن‌ها را ویران و به‌جای آن، حمام و بازار ساخته است. بازار شامل مغازه‌هایی در سه جبهه میدان، دفاتر، سکوها و میدان است. این وقف‌نامه شامل معرفی مکان‌ها، اهداف، کارکردها، نحوه مدیریت و نگهداری همه موقوفات این مجموعه است (Bastani Parizi 1982).

کارکرد این میدان، به‌صورت ترکیبی از عملکردهای گوناگون در فضای باز، فعالیت‌های تجاری و تفریحی و... صورت می‌گرفته است و در برخی از اوقات روز مانند عصرها و در روزهای تعطیل گروه‌هایی از مردم، اوقات فراغت خود را در این میدان به گفتگو یا تماشای برنامه‌های نمایشی که از سوی نقالان، شعبده‌بازان و معرکه‌گیران ارائه می‌شد، می‌گذراندند (Poor Ahmad 1995). در سال ۱۶۵۶ م/۱۱۰۴ هـ ق، در دوره شاه‌عباس دوم، تعدادی بیگ که از

جدول ۴: ویژگی‌های وقف‌نامه مجموعه شهری گنجعلی‌خان در کرمان (مأخذ: نگارندگان بر پایه وقف‌نامه گنجعلی‌خان)

Table 4: Characteristics of the endowment letter of Ganjali Kan urban complex in Kerman

ردیف	عنوان	توضیح
۱	واقف	گنجعلی‌خان زیک در دوره حکومت شاه‌عباس صفوی و علیمردان خان پسر وی
۲	موقوف علیه	آستان امام رضا (ع)
۳	رقبات وقف	باغ بلعب آباد (عباس‌آباد) و قنات آن، کاروان‌سرای واقع در بازار محمودی و دکاکین بیرون کاروان‌سرا که وقف مسجد است. حمام در جنوب بازار، بازارچه مسگر، یخچال خارج از شهر، قنات برای انتقال آب به میدان قنات سلطان‌آباد مؤثدی باغ‌های قطب‌آباد و عشرت‌آباد، یخدان (Moshizi 1990) و آب‌انبار علیمردان خان به سال ۱۰۲۹ هـ ق و ضرابخانه.

حافظان قرآن، مؤذن، فراشان، جاروب کشان، روشنایی خدام و طلبه‌ها، حق التولیه، خرید جانماز و قالی از کرمان و ارسال به مشهد، پرداخت هزینه درمان نابینایان و معلولان و بیمارانی که به امید شفا به مشهد می‌روند، هزینه زوار برای سفر به عتبات عالیات و مکه و مدینه، فقرا و مساکین و طلبه علم ساکن در کرمان (Bastani Parizi 1982).	۴	مصارف
حفظ و بقای اصل موقوفه و فقات‌ها، پرداخت نکردن پول از سوی مصرف‌کنندگان آب فقات عدم‌مداخله قضات و حکام و کلاترران و اربابان کرمان و عمال و مباشران و متصدیان اوقاف در موقوفه	۵	شروط وقف (اختیارات واقف)
در سند اول خانواده گنجعلی خان و اولاد ذکور و در فقدان پسر انتقال به دختران و از خانواده وی خارج نشود، در سند دوم ذکر شده اگر تمامی نسل منقرض شد، تولیت از جانب شاه به متولی آستان امام رضا (ع) داده شود.	۶	متولی
سند اول ۱۰۰۸ ه. ق و سند دوم در سال ۱۰۲۴ ه. ق (Ahmadi ۲۰۱۴)	۷	تاریخ

خانواده‌ها با ایجاد اشتغال و کمک به نیازمندان و فقرا و طلبه علم در شهر کرمان توانسته مجموعه‌ای با تنوع کاربری و حضور اقشار مختلف مردم را با خود به همراه داشته باشد. این اقدامات هم‌زمان موجب بازتولید فضاهای شهری و حیات مجدد این شهر و تحقق عدالت اجتماعی و همبستگی

واقف برای تحقق عدالت اجتماعی و توزیع مجدد درآمد در سطح شهر کرمان توأمان با تقویت ارزش‌های اجتماعی، رفتاری و اخلاقی و منع یا تحریم ارزش‌های منفی در کنار ارائه خدمات رفاهی در مناسبت‌ها و اعیاد مذهبی هم‌زمان با اجرای مراسم گوناگون اجتماعی در میدان و حمایت از بنیان

تصویر ۲: معرفی مجموعه گنجعلی‌خان (منبع: Bozorgui, 2018) - A کاروان‌سرا (مدرسه)؛ - B دید پرنده از مجموعه؛ - C برگزاری مراسم عزاداری محرم در بازار؛ D بازار اصلی (راسته بازار گنجعلی‌خان)؛ E چهارسوی بازار

Fig. 2: Introduce of Ganj Ali Khan collec on (source: Bozorgui,2018)

A-Caravanseray (School) B- bird view of collection C- Holding a mourning ceremony for imam Hussein (AS)in the month of Moharram in the Bazar (market) D-The main Bazar(Market) E- chahar sooq (jjunction of market)

جدول ۵: تکوین و ساخت‌یابی مجموعه شهری گنجعلی‌خان کرمان
Table 5: Development and construction of Ganj AliKhan collection

ساخت	نظام	ساخت‌یابی
<p>- مبتنی بر قواعد وقف فقه امامیه (مذهب شیعه) است که گنجعلی‌خان حاکم کرمان در دوره صفوی با اهداف خاص وقف کرده است.</p> <p>- ترکیب وقف عام و خاص در ساختار حقوقی موقوفه با تعیین شخص واقف و سپس فرزندان وی به‌عنوان متولی موقوفات.</p>	<p>- توجه به ابعاد اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی و نیازهای شهر با تکیه بر وقف -نظام شهرسازی ناشی از دستاوردهای تاریخی و الگوبرداری از میدان نقش‌جهان در اصفهان</p> <p>- تنوع کاربری در طراحی میدان با تعریف، مسجد، ضرابخانه، آب‌انبار و حمام و کاروانسرا (مدرسه) و بازار (مسگرها) در پیرامون میدان.</p> <p>-تداوم نظام حرکتی از مجموعه مسجد جامع کرمان به میدان گنجعلی‌خان با اتصال آن به مرکز قدیمی شهر.</p>	<p>- توسعه فضاهای زیستی و محلات بدون اخذ هزینه از عموم با احداث و توسعه قنوات شهر و تعریف نحوه هزینه کرد رقبات مجموعه و خرید و ارسال فرش و ظروف مسی به مشهد و در نتیجه رونق بخشیدن به اقتصاد و تجارت شهر.</p> <p>- تداوم سیاست‌های شیعی از دوره صفویه به بعد در ایران که خود عاملی در استمرار و توسعه کالبدی موقوفات در پیرامون مجموعه در عین حفظ آن شده است.</p> <p>- تعریف تولید موقوفات در خانواده شخص واقف و سپس فرزندان خود در صورت فقدان انتقال به شخصی که متولی آستان امام رضا (ع) است.</p> <p>-توجه و توصیه بر بازتولید فضاهای کالبدی مجموعه از محل درآمد رقبات که در اولویت نسبت به سایر شروط است.</p> <p>- ثبت در فهرست آثار ملی ایران</p>

صدرالدین موسی ساخته‌شده که شامل مقبره خود شیخ صفی‌الدین، «گنبد الله» و «چینی‌خانه»، «زاویه حاج سام» و «دارالحفاظ» بوده، دورتادور مزار را میدان‌ها و ساختمان‌هایی فراگرفته و بقعه مانند کاخ پادشاهان آراسته‌شده‌بوده است (Olearius 1984). ساخت این مجموعه به‌صورت کنونی، در زمان شاه‌طهماسب صفوی آغاز و سپس در دوره شاهان بعدی صفوی تکمیل شده است (Kiani 2002).

ساختار شهر در عصر صفویه شامل بقعه شیخ صفی و «جمعه مسجد» به‌عنوان دو کانون اصلی شهر بوده و بازار مسیر به هم پیونددهنده آن‌ها، اهمیت این ناحیه را افزایش داده است (Rezazadeh Ardabili and Peyghami 2012) بنابراین این مجموعه، یک نمونه اولیه پیشرو از خانقاه و مقبره است که توانسته است ساختار کالبدی خود را پایدار نگه‌دارد و عملکرد خود را بر پایه وقف از قرن هشتم تا به امروز تداوم ببخشد. در زمان شاه‌عباس اول، مسجد، مدرسه و کتابخانه مهمی به این مجموعه اضافه شد.

اجتماعی با رشد اقتصادی و رواج اندیشه‌های سیاسی مذهب شیعه بوده است.

جدول شماره ۵، به‌طور خلاصه تکوین و ساخت‌یابی مجموعه گنجعلی‌خان کرمان را توضیح می‌دهد.

۳-۳. مجموعه شیخ صفی‌الدین در اردبیل

مجموعه زیبا و نفیس شیخ صفی‌الدین، در اردبیل پس از وفات وی در سال ۷۳۵ هـ.ق به وسیله فرزندش شیخ صدرالدین موسی، پایه‌گذاری شد. پیروان و مریدان شیخ صفی‌الدین، از طرق مختلف، ارادت خود را به شیخ صفی ابراز می‌کردند. یکی از این راه‌ها که سبب توسعه بقعه نیز شد، وقف اموال و املاک بسیار بود (Rahimifar and Saeedof 2013). در حقیقت، محل کنونی بقعه در ابتدا خانقاه و مسکن شیخ صفی‌الدین و محل اجتماع مریدان او بوده و پس از مرگ نیز شیخ در همان‌جا دفن شده است (Rezazadeh Ardabili 1995). بنای اصلی، در زمان شیخ

جایگاه اجتماعی و حتی سیاسی در مقایسه با حکمرانی شهر، برتر و یا بالاتر قرار داشت. اولثاریوس دقیقاً به این نکته اشاره دارد و متولی مقبره شیخ صفی را مهم‌تر از حاکمیت اردبیل می‌داند. وی گزارش می‌دهد که خان (حاکم) اردبیل نماینده مذهبی شاه و مسئول مدیریت امور مقبره، در کنار سایر وظایف بود. در سال ۹۰۹ ه. ق خان احمدبیگ و از سال ۹۲۳ ه. ق میرمعین الدین اشرف اوحدی مراغه‌ای و از سال ۹۴۷ ه. ق علی بیگ بن حسن بیگ تکلو و در سال ۹۵۰ ه. ق معصوم بیگ صفوی و در تداوم آن میرابراهیم بن اصفهانی در سال ۹۵۳ ه. ق و... به همین منوال متولیان بقعه بودند (Abdi 2011, Beig and Navidi).

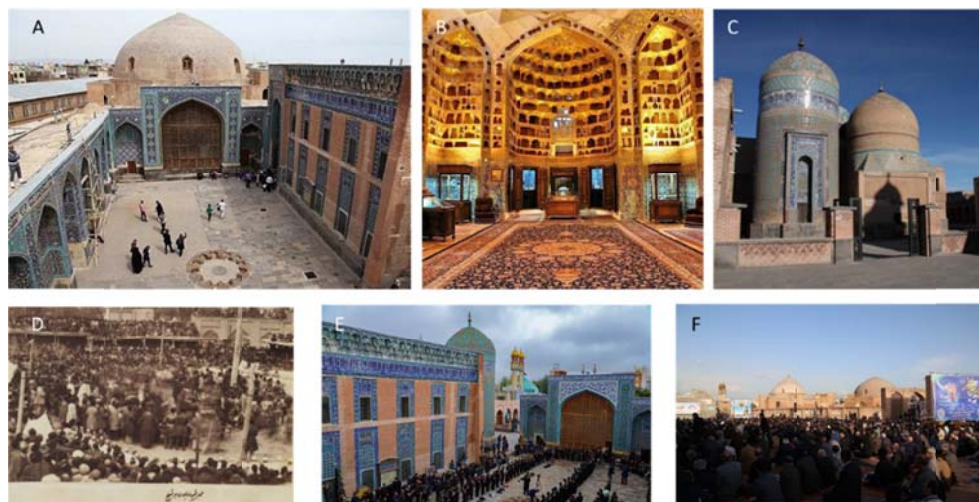
همان‌طور که در جدول شماره (۵) گزارش شده است، قبل از تأسیس سلسله صفوی، مدیریت و کنترل مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی به‌طور مستقیم توسط شیوخی که مسئولیت طریقت صوفیه را داشتند، کنترل می‌شد. پس از سلطنت صفویان، گرچه آن شیوخ پادشاهان زمان خویش بودند، اما این مجموعه را کنترل نمی‌کردند و افراد خاصی را به‌عنوان متولی برای کنترل و اداره آن‌ها برمی‌گزیدند و انتخاب می‌کردند (Ahmadi and Lo 2009). نکته مهمی که باید در مورد تولیت مجموعه بدان توجه داشت، این است که لزوماً بر پایه مبانی دینی کنترل نمی‌شد. در برخی موارد، متولی به شکل هم‌زمان حاکم شهر هم بود و این مقام نسبت به

جدول ۶: ویژگی‌های وقف‌نامه مجموعه شهری شیخ صفی‌الدین در اردبیل بر پایه اسناد موقوفات مجموعه

Table 6: Characteristics of the endowment letter of Sheikh Safi-al-din Ardebili

ردیف	عنوان	توضیح
۱	واقف	الجایتو، اینل خاتون دختر غازان خان، رشیدالدین فضل‌الله همدانی (Hamedani 1979) شاهزاده شیخ علی بن سلطان اویس جلایری، ابوسعید ایلخانی، ملک اشرف چوپانی، شیخ صفی، شیخ صدرالدین، شیخ حیدر، شاه‌طهماسب صفوی (Qomi, Ghazi Ahmad 1980) و شاه‌عباس صفوی و افراد دیگر برحسب نیت‌های مختلف.
۲	موقوف علیه / ابواب البر	مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی شامل: زاویه، حرم، ایوان، گنبد، جنت سرا، ساحت، حجره، چله خانه، صفه، خبازخانه، آش‌خانه، شربت‌خانه، دفترخانه، نقاره‌خانه، چای‌خانه، هیمه خانه، مطبخ، مدرسه، کتابخانه و چینی‌خانه، میدان و سردر.
۳	رقبات وقف	خانه‌های متعدد در شهر اردبیل، مغازه‌های متعدد در بازارهای منادی گاه، قصابان، بقالان، بزازان، سراجان، خراطان، حدادان، چهارسوی بازار اردبیل، حمام‌های متعدد شهر شامل حمام وزیر، حمام خفافان، حمام ظهیرالدین، حمام سید قاسم صفوی، حمام مشایخ، حمام قطب‌الدین، حمام معصوم بیگ و طاحونه ماهیگیران، درب طوای، اسفیریس، دوره، باغ‌های متعدد در شهر و روستاهایی پیرامون شهرهای مراغه، تبریز، گرمرو، ارومیه، سراب، خلخال و دشت مغان و همچنین تخصیص بخشی از درآمد موقوفات میدان نقش جهان و رقبات وابسته به آن
۴	مصارف	آموزش علوم دینی و مباحث عرفانی، رواج دین و مذهب شیعه اثناعشری، ایتم فقرا و نیازمندان در دو وعده ناهار و شام، تعمیر و نگهداری و بقای عناصر کالبدی مجموعه و رقبات و توسعه آن‌ها، برگزاری مراسم دهه عاشورا در ماه محرم
۵	تولیت	خان احمدبیگ (۹۰۹ ه. ق)، خواجه خان احمد بن خواجه محمد صفوی (۹۳۵ ه. ق) (Sheikh Al-Hakmaei 2001)، معصوم بیگ صفوی (۹۵۰-۹۵۶ ه. ق)، امیر ظهیرالدین ابراهیم صفوی (۹۷۷ ه. ق)، امیر صدرالدین محمد صفوی (۱۰۰۰ ه. ق) (Abdi Beyg Navidi Shirazi 2011)، ابدال بیگ زاهدی (۱۰۰۹ ه. ق)، نظر علی خان (۱۰۴۹-۱۰۵۲ ه. ق)، پسر مرتضی قلی خان شاملو (۱۱۱۸ ه. ق) (مرتضی قلی بیگ صفوی ۱۱۴۴ ه. ق) آقا میر فتاح خادم‌باشی (دوره قاجاریه) (Abdi Beyg Navidi Shirazi 2011).

تصویر ۳: معرفی مجموعه شیخ صفی (Rezazadeh Ardabili and Peyghami, 2012)، A - حیاط اصلی (صحن)؛ B- چینی‌خانه؛ C - ورودی مجموعه؛ D- مجلس شبیه‌خوانی در میدان شیخ در دوره قاجار (عکاس: علی‌خان والی)؛ E- برگزاری مراسم طشت‌گذاری در ایام محرم در صحن مجموعه؛ F- برگزاری نماز عید فطر در میدان شهید گاه مجموعه

Fig. 3: Introduce of Shekh Safi-al-din Ardebili

A- Main yard B- chini khaneh C- intranse of collevtion D- Shabihkhani ceremony(photo by Ali khan Vali) E- Tasht gozari ceremony in the yard F- Holding Eid-e-Fitr prayers in shahid Gah square

و معنا بخشی به مفاهیم و ارزش‌های مورد توجه صفویان، اصول ساخت این مجموعه را شکل دهد. ویژگی‌های خاص این مجموعه به‌عنوان یک نهاد اجتماعی-مذهبی خیرخواهانه با فضاهای متعدد در حوزه‌های مختلف آموزشی و تربیتی، معیشتی و حوزه بهداشت توانسته نیازهای جسمانی و روحی مخاطبان خود را برآورده سازد (Pirbabaee 2018) و چارچوبی برای مشارکت مردم در امور اجتماعی-مذهبی در سطح محلی، منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای فراهم کند که باتوجه به فرایند توسعه موقوفات در شهرهای مختلف مانند مراغه، ارومیه، سراب و... می‌توان این موضوع را مشاهده کرد.

پیوند شهر اردبیل و روستاهای پیرامون و بعضاً شهرهای دیگر منطقه آذربایجان با تعریف موقوفات متعدد در این شهرها و ارسال درآمد رقبات به شهر اردبیل و شرایط حاکم بر تولید و استمرار ساختارها (قواعد وقف و اهداف بانی‌ها و یا واقفان) بر بازتولید انتزاعی این شهر اسلامی که در عصر صفویه به‌عنوان دارالارشاد، محل ارشاد و هدایت نام‌گذاری شده بود، تأثیرگذار بوده و آموزش فقه شیعه توسط عالمان شیعی مانند میرسیدحسین الحسینی جبل عاملی، میر ابوالفتح از شاگردان مولانا عصام‌الدین اسفراینی و عبدالکاسم محمد اردبیلی از شاگردان محمدباقر مجلسی در دارالحدیث

این مجموعه در برهه‌های زمانی مانند سال ۱۱۳۷ قمری / ۱۷۲۵ میلادی، به تصرف عثمانی‌ها درآمد، اما همان‌ها به دلیل احترام و ارزشی که برای شیخ صفی قائل بودند، موقوفاتی را برای بقعه شیخ صفی‌الدین در نظر گرفتند و برای تعمیر شهر کوشیدند (Sanan Bigili 2011). تخصیص بخشی از درآمد موقوفات میدان نقش‌جهان و رقبات وابسته به آن برای مجموعه شیخ صفی نشان از اهمیت و جایگاه آن در نزد شاهان صفوی دارد. درعین حال هزینه‌های مساجد مانند مسجد پیرعبدالملک و مسجد ایمانی در شهر اردبیل از سوی موقوفات شیخ صفی‌الدین تأمین می‌شده است.

همان‌طور که در جدول (۶) آمده است، مجموعه شیخ صفی به‌عنوان نظامی مبتنی بر سنت طریقت صوفیه، بازتولید هویت عرفانی و مقدس خود در شهر اردبیل است و باتوجه به ابعاد فرهنگی این مجموعه، این باقیات و صالحات (موقوفات) برای بانیان است که تولید معنا کرده است (Pirbabaee and others 2018). به‌رحال وقف این مجموعه رویکرد صوفی‌گرایانه شاهان صفوی و مقدس کردن این فضا و انتساب به جد خودشان شیخ صفی‌الدین محسوب می‌شود که باهدف مشروعیت‌بخشی به حکومت صفوی، توانسته با سلطه بر ابعاد اجتماعی و فرهنگی جامعه آن عصر

جدول ۷: تکوین و ساخت‌یابی مجموعه شهری شیخ صفی‌الدین اردبیلی
Table 7: Development and constitution of Sheikh Safi-al-din Ardebili collection

ساخت	نظام	ساخت‌یابی
<ul style="list-style-type: none"> - مبتنی بر قواعد وقف فقه امامیه (مذهب شیعه) است که پادشاهان صفوی با اهداف خاص وقف کرده‌اند. - تمرکز توجه بر تشیع در تعیین شرط برای مصرف عایدات موقوفات - انتخاب مدرس علوم دینی برای بقعه توسط مقام صدر موقوفات سلطنتی با توافق شاه 	<ul style="list-style-type: none"> - به‌طور مشخص جهت ایتام نیازمندان و فقرا، آموزش علوم دینی و رواج و توسعه مذهب شیعه بوده است. - کارکرد زیارتی، آموزشی، مذهبی، قضایی و اجتماعی مجموعه در دوره‌های مختلف تاریخی - فرایند شکل‌گیری مجموعه از قرن هشتم و توسعه آن توسط حاکمان با تعریف موقوفات و رقبات برای آن. - اتصال مجموعه شیخ صفی به ساختار شهری به‌وسیله میدان عالی‌قاپو که در عصر صفوی بنیان نهاده شد. - اتصال مجموعه به جمعه مسجد به‌وسیله بازار شهر در عصر صفوی. 	<ul style="list-style-type: none"> - بازتولید ابعاد اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کالبدی و تداوم الگوی فرهنگی و مذهبی شیعه توسط شاهان صفوی با تمرکز بر آموزش علوم دینی و برگزاری مراسم مذهبی و آیینی و توسعه موقوفات در چارچوب فقه شیعه - توجه به مجموعه از سوی شاهان صفوی به‌عنوان مرشد کامل با زیارت بقعه و ساخت‌وسازهای مختلف و توسعه موقوفات. - جایگاه بقعه شیخ صفی به‌عنوان نمادی مذهبی و مقدس در شهر اردبیل و کمک آن به رواج اندیشه سیاسی شیعه در ایران. - برگزاری مناسک مذهبی و مجالس درس شیعه در بقعه، توسط عالمان شیعی. - ثبت مجموعه در فهرست میراث جهانی

مجموعه، موجب بازتولید فقه شیعه و تداوم اندیشه‌های دینی و مذهبی شده است (Qazi Ahmad Qomi, 1980). همین موارد نشانگر پاسخگو بودن فضاهای متعدد این ارسن شهری به نیازهای ساکنان شهر و زائران مجموعه (هم در بُعد مادی و هم معنوی) است. این مجموعه در سال ۱۳۸۷ به ثبت میراث جهانی رسیده است. جدول شماره ۷ به‌طور خلاصه تکوین و ساخت‌یابی مجموعه شهری شیخ صفی‌الدین در اردبیل را توضیح می‌دهد.

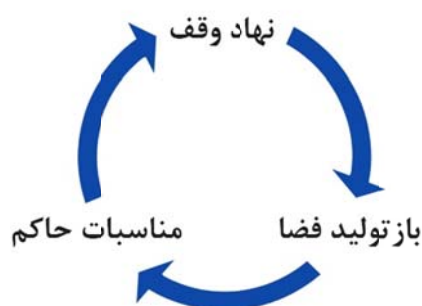
۳-۴. الگوی تکوین ارسن‌های شهری مبتنی بر فرهنگ وقف

در نظریه ساخت‌یابی، ساختار به‌عنوان قواعد و منابعی تلقی می‌شود که در بازتولید اجتماعی نقش دارند. نهادها ژرف‌ترین لایه‌های زیرین تشکیل‌دهنده نظام‌های اجتماعی هستند. این مفهوم از ساخت، شباهت بسیاری به مفهوم موردنظر بومن دارد. بومن این مفهوم را به‌عنوان مترادفی برای «فرهنگ» به کار می‌برد (Kesel 2004). فرض اصلی ساخت‌گرایی به نقل از کاستون باشلار (Lechet 2004) در مطالعات فرهنگی، این

است که فرهنگ به‌مثابه یک ساخت عمل می‌کند و بنابراین می‌توان عناصری در پس هر فرآورده فرهنگی یافت که رابطه‌ای شبکه‌وار با یکدیگر دارند و این روابط ساختار کلی را شکل می‌دهند که در نهایت در کانون و هسته اصلی پدیده فرهنگی موردنظر نهفته است. وقتی اساس نظام کشف شود، همه اجزا را می‌توان به‌عنوان بازتولید، برحسب آن تبیین کرد. بررسی سه نمونه منتخب در عرصه‌های شهری اصفهان، کرمان و اردبیل، مؤید نقش وقف (در نظریه گیدنز به‌عنوان ساخت) بر ایجاد و تداوم حیات فضاهای عام‌المنفعه و الگوی خاص تکوین و توسعه فضایی و کالبدی ارسن‌های عمومی است. محوریت بازتولید هر سه ارسن، بر پایه وقفیات حکومتی بوده است و نظام حاکم بر این الگو، نیازهای روزمره اجتماعی، اقتصادی و مذهبی جامعه است. این الگو، در حقیقت فرهنگی شدن نهاد وقف، در ایجاد و توسعه شهر اسلامی است. به‌بیان‌دیگر نهاد وقف که یک‌نهاد مذهبی است، فرهنگ شهرسازی اسلامی این شهرها را تبیین می‌کند. پذیرش فرهنگ به‌مثابه ساخت، به این مفهوم که هر ساخت البته هویتی تاریخی دارد، چارچوب‌های معرفتی خود

جدول ۸: مفاهیم تکوین شهراسلامی مبتنی بر فرهنگ وقف
Table 8: Development of the Islamic city based on the culture of Waqf

تعریف	مفهوم
چارچوب فقهی و حقوقی ایجادکننده موقوفات که پایه و اساس نظام شهری می‌شود.	نهاد وقف (لایه زیرین نظام شهری)
بازتولید روابط و تعاملات اجتماعی در فضاهای موقوفه در طول زمان و مکان که منجر به بازتولید فضاهای شهری می‌شود.	بازتولید فضا (نظام شهری)
شرایط و مناسبات دینی، اجتماعی و سیاسی که با تداوم و یا تغییر قواعد و منابع وقف، منجر به بازتولید نظام‌های شهری می‌شود.	مناسبات حاکم (ساخت‌یابی نظام شهری)

نمودار ۲: الگوی تکوین شهر اسلامی مبتنی بر فرهنگ وقف
Chart 2: The pattern of Development of the Islamic city based on the culture of Waqf

همراه بوده است، موجب استمرار و ساخت‌یابی این نظام‌های شهری بوده است، نظام‌های شبکه‌واری که تمامی نظام شهری را در گستره محلی، منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای، به یکدیگر ارتباط می‌داد و با تکیه بر همان نهاد وقف آن ساختارها را تا عصر حاضر تداوم و استمرار بخشیده‌اند. فرایند تکوین شهر اسلامی مبتنی بر فرهنگ وقف و الگوی انتزاعی آن در جدول شماره ۸ و همچنین نمودار ۲ نشان داده شده است.

را به اجزاء و عناصرش تحمیل می‌کند. در این نگاه، عناصر و اجزای فرهنگ به‌مثابه ساخت، هویت مستقلی از خود ندارند و درواقع گرته‌بردار و پذیرای هویت ساخت حاکم بر فرهنگ هستند. در مجموعه‌های بررسی‌شده، حضور عالمان و مجتهدان در فضاهای شهری موقوفه به‌عنوان مدرس، متولی و یا امام جماعت که به‌نوعی با نظارت و مدیریت عملکرد و بازتولید فضاهای وقفی و با تمرکز بر ساختار فقهی و حقوقی شیعه (دین رسمی) در جامعه ایرانی

نتیجه‌گیری

توسعه فضاهای شهری بودند، بنابراین فرهنگ وقف در بیشتر این شهرها به‌عنوان این سازوکار نقش ایفا کرده و نظام‌های شهری مبتنی بر آموزه‌های دینی را ایجاد کرده است. این نهاد، در ساخت‌یابی شهرهای اسلامی و بازتولید فضاهای شهری،

در بررسی تکوین فضاهای شهری در جهان اسلام، به خصوص، جوامع خاورمیانه، شاهد الگوهای فضایی متمایزی نسبت به شهرهای اروپایی هستیم. بیشتر نظام‌های سیاسی حاکم بر این جوامع، فاقد سازوکار مدیریت، برنامه‌ریزی و

نقش بسزایی داشته و ماندگاری این نهاد در طول تاریخ، سبب استمرار و تداوم این فضاها شده است. سنت وقف که بر اساس اصول و هنجارهای دین اسلام بازتولید می‌شود، شامل عناصری مانند واقف، وقف‌نامه، رقبات، متولی، عالمان دینی و مجتهدان که وظیفه کتابت و تأیید سندیت آن را دارند، است.

در مجموعه نقش جهان اصفهان با احداث و وقف فضاهای تجاری و تولیدی شهری، مساجد، مدرسه، دارالحکومت و میدان وسیع در میان آن‌ها و مجموعه گنجعلی خان کرمان در مقیاسی کوچک‌تر، ساختار فضایی شهر را تعریف می‌کنند. با احداث این مجموعه‌ها بر اساس اهداف و اصول دین اسلام، فرهنگ اسلامی کالبدی می‌شده و در شهر جریان می‌یافته و تحول شهر را در طول تاریخ تضمین می‌کرده است. مجموعه شیخ صفی‌الدین در اردبیل نیز که در ابتدا یک مجموعه خانقاهی بوده است به یک مرکز عرفانی اسلامی تبدیل می‌شود و با کالبدی کردن عرفان اسلامی، تقدس فضایی را در شهر بازتولید می‌کند.

فرهنگ وقف که بستر شکل‌گیری این فضاها است، ابتدا بر اساس اعتقاد دینی مردم استمرار پیدا می‌کرد ولی در مرحله عملی آن این علما و مجتهدان بودند که نقش مهم را ایفاء می‌کردند. ساخت (قواعد و منابع) در نظام‌های شهری مبتنی بر فرهنگ وقف شامل قواعد، اصول، ارزش‌ها و هنجارهای دینی بوده و متولی مسئول اجرای اهداف وقف بوده است. این فرایند توسط فقها و مجتهدان که سند وقف‌نامه هم توسط آن‌ها تدوین و مشروعیت می‌یافت، با توجه به جایگاه دینی، اجتماعی و سیاسی و به‌عنوان بخش مهمی از مناسبات حاکم، نظارت، کنترل و بازاندیشی می‌شد و با در نظر گرفتن شرایط زمانی و مکانی، مسائل و مشکلات موقوفات حل می‌شد و بدین وسیله کارآمدی مجموعه شهری تداوم می‌یافت. بدین ترتیب بر اساس نظریه گیدنز می‌توان گفت که از عوامل زمینه‌ساز، ثبات و یا دگرگونی نظام‌های فضایی شهری مبتنی بر وقف در کشورهای اسلامی، علما و مجتهدان بودند که می‌توانستند به‌طور غیرمستقیم جریان فرهنگ اسلامی را در شهر تداوم بخشند.

منابع فارسی

- احمدی، زهت و لطفی، مریم. ۱۳۸۸. تولیت بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی در دوره حکومت صفویان، نشریه تاریخ اسلام و ایران، شماره ۳ (پیاپی ۷۹).
- احمدی، زهت. ۱۳۹۳. تأثیر موقوفات گنجعلی خان بر کالبد شهری کرمان با تکیه بر اسناد وقف‌نامه‌های گنجعلی خان، مطالعات تاریخی اسلام، سال هفتم، شماره ۲۳، صص ۵۵-۳۱.
- اشکوری حسینی، سید صادق. ۱۳۸۸. اسناد موقوفات اصفهان، جلد اول؛ ششم و هشتم، قم: انتشارات مجمع ذخائر اسلامی.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن. ۱۳۶۷. مرآة البلدان، محقق و تصحیح: عبدالحسین نوایی و هاشم محدث، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- امان پور، سعید و سعیدی، جعفر. ۱۳۹۶. تحلیلی بر تأثیر فرهنگ در ساخت شهرهای ایرانی اسلامی، فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری چشم‌انداز زاگرس، دوره نهم، شماره ۳۱: ۱۰۴-۸۳.
- امین پور، احمد و جبل عاملی، عبدالله و خطابخش، فریبا. ۱۳۹۵. بررسی تاریخی نحوه مالکیت مجموعه میدان نقش جهان اصفهان (از صفویه تا انقلاب اسلامی و بر مبنای اسناد وقفی)، نشریه هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، دوره ۲۱، شماره ۴
- اولثاریوس، آدام. ۱۳۶۳. سفرنامه آدام الثاریوس، تهران: سازمان انتشاراتی و فرهنگی ابتکار.
- بابا صفری، علی اصغر. ۱۳۷۰. اردبیل در گذرگاه تاریخ، جلد: ۲، اردبیل: دانشگاه آزاد اسلامی. واحد اردبیل.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم. ۱۳۵۷. سیاست و اقتصاد عصر صفویه، انتشارات صفی علیشاه، تهران.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم. ۱۳۶۸. گنجعلی خان، تهران: نشر اساطیر.
- پارکر، جان. ۱۳۸۶. پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی، ترجمه سید حمیدرضا حسنی و همکاران، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- پیر بابایی، محمدتقی و نژاد ابراهیمی، احد و ابی زاده، سامان. ۱۳۹۷. بازنمایی معنای فضاهای شهری اردبیل دوره صفویه با نظریه فرهنگی هال، نشریه فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، سال چهارم، شماره اول: ۱-۱۴.

- پیرسون، کریستوفر. ۱۳۸۰. معنای مدرنیته (گفت‌وگو با آنتونی گیدنز)، ترجمه: علی‌اصغر سعیدی، تهران: انتشارات کویر.
- تمیم داری، احمد. ۱۳۷۲. عرفان و ادب در عصر صفوی، جلد اول، تهران: نشر حکمت.
- پوراحمد، احمد. ۱۳۷۴. جغرافیا و ساخت شهر کرمان، کرمان: انتشارات مرکز کرمان‌شناسی.
- توسلی، غلام عباس. ۱۳۷۹. نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران: انتشارات سمت.
- توسلی، محمود و ناصر بنیادی. ۱۳۷۱. طراحی فضای شهری (۱)، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- حاجی حیدری، حامد و متقی زاده، علی. ۱۳۹۱. بازسازی الگوی بازنندیشی گیدنز بر مبنای مواضع اخیرتر او راجع به سنت، فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، دوره اول، شماره سوم: ۸۳-۴۱.
- رجایی، عبدالمهدی. ۱۳۸۸. مدارس نوین در اصفهان، نشریه دانش‌نما، شماره ۱۶۷-۱۶۹.
- رحیمی فر، مهناز و سعیداف، عبدالقهار. ۱۳۹۲. موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف‌نامه‌ها، فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال چهارم، شماره ۱۲: ۷۰-۴۱.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی. ۱۳۷۴. مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، سازمان میراث فرهنگی.
- رضازاده اردبیلی، مجتبی و پیغامی، لیلا. ۱۳۹۱. روش‌های مدیریت طراحی در جوار آثار معماری مذهبی، نمونه موردی: مزار شیخ صفی‌الدین اردبیلی، نشریه باغ نظر، سال نهم، شماره ۲۳، صفحات ۶۴-۴۷.
- رضایی، محمد. ۱۳۸۴. در باب مسائل گیدنز. علوم اجتماعی. شماره‌های ۱۰۵-۱۰۳: ۳۱-۲۶.
- زاهدی، شیخ حسین پسر شیخ ابدال پیرزاده. ۱۳۴۳. سلسله‌النسب صفویه، برلین: چاپخانه ایران‌شهر.
- زیاری، کرامت‌ا... ۱۳۸۲. تأثیر فرهنگ در ساخت شهر (با تأکید بر فرهنگ اسلامی)، مجله جغرافیا و توسعه، دوره اول، شماره پیاپی ۲: ۹۵-۱۰۸.
- سپنتا، عبدالحسین. ۱۳۴۶. تاریخچه اوقاف اصفهان، چاپ اول، اصفهان: انتشارات سازمان چاپ و انتشارات اوقاف.
- سنان بیلکلی، علی. ۱۳۹۰. موقوفات شیخ صفی‌الدین اردبیلی بر اساس دفاتر تحریر دولت عثمانی، ترجمه علیرضا مقدم، نشریه وقف میراث جاویدان، شماره ۷۳: ۱۰۱-۱۲۶.
- شاردن، ژان. ۱۳۷۲. سفرنامه شاردن، جلد: ۵، تهران: طوس.
- شفقی، سیروس. ۱۳۷۶. وقف در اصفهان (پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن)، فصلنامه میراث جاویدان، سال پنجم، شماره ۳ و ۴: ۳۲-۴۷.
- شهابی، محمدرضا. ۱۳۸۳. مبانی و چهارچوب نظری تأثیر وقف در شکل‌گیری فضاهای شهری، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۷۲: ۱۳۵-۱۵۰.
- شهابی نژاد، علی: ابویی، رضا: قلعه‌نوئی: امامی، سید محمد. ۱۳۹۳. شکل‌گیری و دگرگونی تاریخی میدان نقش‌جهان اصفهان، دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، سال دوم، شماره ۳.
- شیخ‌الحکامی، عمادالدین. ۱۳۸۰. کاتبان و قاضیان اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی (اسناد قرن ۶ تا قرن ۱۰ هجری)، نامه بهارستان، سال ۲، شماره ۲: ۱۳۷-۱۵۳.
- صدیقی، بهرنگ. ۱۳۸۹. تئوری ساخت‌یابی آنتونی گیدنز: پیامدهای تئوریک و روش‌شناختی و کاربرد عملی آن در جامعه‌شناسی، فصلنامه پژوهش‌های اجتماعی زمستان، دوره ۳، شماره ۹: ۱۶۷-۱۴۱.
- عبدی بیگ‌نوبدی شیرازی، زین‌العابدین. ۱۳۹۰. وقف‌نامه بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، تصحیح و اضافات محمود هدایتی، چاپ اول، تهران: انتشارات سازمان اوقاف و امور خیریه.
- علیزاده، هوشمند و کیومرث، حبیبی. ۱۳۹۰. عوامل شکل‌دهنده شهرهای اسلامی - تاریخی مسلمانان، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، شماره سوم: ۷۱-۷۶.
- فنی، زهره. ۱۳۸۸. بررسی ابعادی از تحولات جغرافیای فرهنگی شهر (مطالعه موردی: مناطق ۱ و ۱۲ شهر تهران)، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۶۸: ۵۴-۳۷.
- قمی، قاضی احمد. ۱۳۵۹. خلاصه التواریخ، به تصحیح دکتر احسان اشراقی، تهران، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.

- کبیر صابر، محمدباقر. ۱۳۸۱. عمارت قیصریه و ملاحظیات وقف، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۳۹ و ۴۰: ۶۹-۶۴. کسل، فیلیپ. ۱۳۸۳. چکیده آثار آنتونی گیدنز، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: انتشارات ققنوس.
- کلاتری خلیل‌آباد، حسین و صالحی، احمد و رستمی، قهرمان. ۱۳۸۹. نقش تاریخی وقف در شکل‌گیری شهر اسلامی (مطالعه موردی شهر اصفهان)، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی - اسلامی، شماره اول: ۵۱-۴۵.
- کیانی، محمد یوسف. ۱۳۸۱. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات سمت.
- گروت، لیندا و وانگ، دیوید. ۱۳۸۴. روش‌های تحقیق در معماری، ترجمه علیرضا عینی‌فر، تهران: انتشارات دانشگاه.
- گیدنز، آنتونی. ۱۳۸۴. چشم‌اندازهای جهانی، ترجمه محمدرضا جلالی پور، تهران: طرح نو.
- گیدنز، آنتونی. ۱۳۸۵. جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، چاپ هفدهم، تهران: نشر نی.
- لچت، جان. ۱۳۸۳. پنجاه متفکر بزرگ معاصر: از ساختارگرایی تا مدرنیته، ترجمه: محسن حکیم، تهران، نشر خجسته.
- مشیزی، میرزاحمدسعید. ۱۳۶۹. تذکره صفویه، تصحیح باستانی پاریزی، تهران: امیرکبیر.
- مهودی، مصلح‌الدین. ۱۳۸۶. اصفهان دارالعلم شرق (مدارس دینی اصفهان)، محقق و مصحح محمدرضانیلفروشان، اصفهان: نشر سازمان فرهنگی هنر شهرداری اصفهان.
- واحد دوست، مهوش. ۱۳۹۸. تاریخ بیهقی از منظر فرهنگ‌شناسی، تهران: زوار.
- هاشمی فشارکی، دیبا؛ زمانی، مریم. ۱۳۹۱. اسناد بلدیة و شهرداری اصفهان از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، اصفهان: سازمان فرهنگی هنری شهرداری اصفهان.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. ۱۳۵۸. سوانح الافکار رشیدی، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

منابع انگلیسی

- Abdi Beyg Navidi Shirazi, Zeinat al-Abedin. 2011. Endowment letter of the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili, correction and additions by Mahmoud Dedayati, first edition, Endowments and Charity Organization Publications, Tehran. [in Persian]
- Ahmadi, N. 2014. The Impact of Ganjali Khan Endowments on Urban Structure of Kerman, with Emphasis on Endowment Documents of Ganjali Khan. A Quarterly Journal of Historical Studies of Islam. In Farsi. Vol. 7, No.23 [in Persian]
- Ahmadi, N. & Lo i, M. 2009. Toliat of Shaikh Safi al-Din Ardabili Mausoleum in Safavid Era, Journal of History of Islam and Iran, In Farsi, Tehran, No. 3. [in Persian]
- Alizadeh, Hooshmand and Kiomars, Habibi. 2011. Factors Shaping Islamic-Historical Cities of Muslims, Iranian-Islamic Studies Quarterly, No. 3, pp. 71-76. [in Persian]
- Aminpur, A., Jabalameli, A. & Khatabakhsh, F. 2017. A Historical Review of Naghshe Jahan Square's Status of Proprietorship (From Safavid era to the Islamic Revolution according to Deeds of Endowment). *HONAR-HA-YE-ZIBA, Memari-va-Shahrsazi*, In Farsi. Vol. 21, No. 4. University of Tehran. [in Persian]
- Amanpour, Saeed and Saeedi, Jafar. 2017. An Analysis of the Impact of Culture on the Construction of Iranian-Islamic Cities, Quarterly Journal of Geography and Urban Planning, Zagros Vision, Ninth Volume, No. 31, pp. 104-83. Bastani Parizi, M. E. (2013). Poli c and Economy in Safavid Era. In Farsi. Tehran: Elm Press. [in Persian]
- Ben-Hamouche, M. 2007. Sustainability and Urban Management in Old Muslim Cities: the Role of pious Foundations. Journal of King Saud University. *Architecture & Planning*: 19(2).
- Ben-Hamouche, M. 2009. Complexity of urban fabric in traditional Muslim cities: Importing old wisdom to present cities, *URBAN DESIGN Interna onal* (2009) 14, 22-35. doi:10.1057/udi.2009.7.
- Bianca, S. 2000. *Urban Form in the Arab World: Past and Present*. London and New York: Thames and Hudson.
- Blake, S. P. 1999. *Half the World: The Social Architecture of Safavid Isfahan, 1590-1722*. Costa Mesa, Calif.: Mazda Pub.
- Blunt, W. 1966. *Isfahan: Pearl of Persia*. Published by Elek.
- Bozorgi, Kh. 2018. Professor Documents Historic Ganjali Khan Complex, CMEAC: Christopher C. Gibbs College of Architecture, University of Oklahoma. [in Persian]
- Brignoli, J. 2006. Shah Abbas Insight: Isfahan's Royal Urban Development, A Quarterly Journal of Golestan Honar, In Farsi, Vol. 2, No. 3. [in Persian]
- Chardin, Jean 1993. *Chardin Travelogue, Volume 5, Toos, Tehran - Iran*[in Persian]
- Deguilhem, Randi. 2008. The Waqf in The City, In Jayyusi, S. K., Holod, R., Petruccioli, A., & Raymond, A. (Eds3), *The city in the Islamic world, Vol3 2*, Leiden3
- El Basyoni.M. 2011. Revitalization of the role of waqf in the field of architecture: activation of waqf to improve the function of public buildings, *WIT Transac ons On The Built Environment, Vol 118*, WIT Press
- Etamad-ol-Saltaneh, Mohammad Hassan. 1988. *Mirror of Countries*, Researcher and Editor: Abdolhossein Navai and Hashem Mohaddes, University of Tehran Press[in Persian]

- Eshkevari Hosseini, Seyed Sadegh .2009. Isfahan Endowment Documents, Volume One; Sixth and eighth, Publications of the Islamic Reserves Association, Qom. [in Persian]
- Fani, Zohreh .2009. Dimensional study of the cultural geography of the city (Case study: Districts 1 and 12 of Tehran), Human Geography Research, No. 68, pp. 54-37 [in Persian]
- Giddens, A. 1997. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, Anthony. 2005. Global Perspectives, translated by Mohammad Reza Jalaeipour, Tehran, New Design[in Persian]
- Giddens, Anthony .2006. Sociology, translated by Manouchehr Sabouri, 17th edition, Tehran, Ney Publishing. [in Persian]
- Grout, Linda and Wang, David .2005. Research Methods in Architecture, translated by Alireza Einifar, University of Tehran Press. [in Persian]
- Groat, L. N. & Wang, D. 2013. Architectural Research Methods. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc
- Habashi, Alaa el (2008), MONUMENTS OR FUNCTIONING BUILDINGS: LEGAL PROTECTION OVER FIVE CASE-STUDY HISTORIC HAMMĀMS IN THE MEDITERRANEAN, Archnet-IJAR, Volume 2 - Issue 3,42-55.
- Haji Heidari, Hamed and Mottaghizadeh, Ali .2012. Reconstructing Giddens' Rethinking Model Based on His Recent Positions on Tradition, Quarterly Journal of Social Studies and Research, Volume 1, Number 3, 83-41. [in Persian]
- Hamedani, Rashid al-Din Fazlullah .1979. Tragedies of Rashidi's thoughts, Mohammad Taghi Daneshpajoo, Tehran. [in Persian]
- Harold Vreeland, Herbert, Barnett, Clifford R. 1957. Iran, Published by
- Hashemi Fesharaki, Diba; Zamani, Maryam .2012. Documents of the Municipality and Isfahan Municipality from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution, Isfahan, Isfahan Municipality Cultural and Artistic Organization. Esfahan. [in Persian]
- Herdeg, Klaus .1990. Formal structure in Islamic architecture of Iran and Turkistan. 71 pp. New York: Rizzoli
- Kabir Saber, Mohammad Baqir .2002. Qaisaria Mansion and Waqf Considerations, Quarterly Journal of Endowment of Immortal Heritage, Nos. 39 and 40, pp. 69-64. [in Persian]
- Kessel, Philip .2004. Abstract of Anthony Giddens's works, translated by Hassan Chavoshian, Tehran, Phoenix Publications. [in Persian]
- Khan, H. 2015. Architectural Conservation as a Tool for Cultural Continuity: A Focus on the Built Environment of Islam. International Journal of Architectural Research, 9 (1), 1-17
- Khalilabad Police Station, Hossein and Salehi, Ahmad and Rostami, Ghahraman .2010. The Historical Role of Waqf in the Formation of an Islamic City (Case Study of Isfahan), Iranian-Islamic City Studies Quarterly, No. 1, pp. 51-45. [in Persian]
- Kiani, Mohammad Yousef .2002. History of Iranian Architecture in the Islamic Period, Fourth Edition, Samat Publications, Tehran. [in Persian]
- Kostof, Spiro .1992. The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History, New York: Little, Brown and Company, 352 pp.
- Lechet, John .2004. Fifty Great Contemporary Thinkers: From Structuralism to Modernity, translated by Mohsen Hakimi, Khojasteh Publishing[in Persian]
- Mahdavi, Moslehuddin .2007. Isfahan Dar-ul-Alam Shargh (Isfahan religious schools), researcher and editor of Mohammad Reza Zani, salesman, Isfahan Municipality Cultural and Art Organization. Isfahan. [in Persian]
- Mashizi, Mirza Mohammad Saeed .1990. Safavid memoir, ancient correction of Paris, Tehran, Amirkabir. [in Persian]
- McChesney, R. D. 1988. Four Sources on Shah Abbas's Building of Isfahan, *Muqarnas*. Vol. 5, pp. 103-134, Brill.
- Olearius, Adam .1984. Travelogue of Adam Olearius, Ebtakar Publishing and Cultural Organization, Tehran - Iran.
- Parker, J. 2000. Structuration, Buckingham- Philadelphia: Open University press.
- Parker, John .2007. Research Paradigms in Humanities, translated by Seyed Hamidreza Hassani et al. Qom, Seminary and University Research Institute
- Pearson, Christopher .2001. The Meaning of Modernity (Interview with Anthony Giddens), translated by Ali Asghar Saeedi, Kavir Publications, Tehran. [in Persian]
- Pir Babaei, Mohammad Taghi and Nejad Ebrahimi, Ahad and Abizadeh, Saman .2015. Representation of the meanings of urban spaces in Ardabil, Safavid period with Hall Cultural Theory, Journal of Islamic Architecture and Urban Planning, Fourth Year, First Issue, pp. 14-1. [in Persian]
- Pourahmad, Ahmad .1995. Geography and construction of Kerman city, Kerman Studies Center Publications, Kerman. [in Persian]
- Qomi, Ghazi Ahmad .1980. Summary of Chronicles, edited by Dr. Ehsan Ishraqi, Tehran.. [in Persian]
- Rahimifar, Mahnaz and Saeedof, Abdul Qahar .2013. The social status of Waqfs in the Safavid era based on endowments, Research Quarterly of the History of Islamic Culture and Civilization, Fourth Year, No. 12, pp. 70-41. [in Persian]
- Rajaei, Abdolmahdi .2009. Danesh Nema Magazine, No. 167-169[in Persian]
- Rezaei, Mohammad .2005. On Giddens's issues. social Sciences. Numbers 105-103. 31-026.Rezazadeh Ardabili, Mojtaba .1374. Tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili, Proceedings of the Second Congress of the History of Architecture and Urban Planning of Iran, Cultural Heritage Organization. [in Persian]
- Rezazadeh Ardabili, Mojtaba and Peyghami, Leila .2012. Design Management Methods Near Religious Architecture Works, Case Study: Sheikh Safi-ud-Din Ardabili Tomb, Bagh-e Nazar Magazine, Year 9, No. 23. [in Persian]
- Safari, Baba .1991. Ardabil in the Passage of History, Volume: 2, Islamic Azad University. Ardabil Branch, Ardabil - Iran. [in Persian]
- Sait, Siraj&Lim, Hilary .2006. Land, Law and Islam (Property and Human Rights in the Muslim World), by Zed Books Ltd.
- Sinan Bilkili, Ali .2011. The Endowments of Sheikh Safi al-Din Ardabili based on the writings of the Ottoman government,

- translated by Alireza Moghadam, Endowment of Immortal Heritage, No. 73, pp. 101-126. [in Persian]
- Shafaghi, Sirus .1997. Endowment in Isfahan (geographical distribution of endowments and its social, economic and cultural effects), Immortal Heritage Quarterly, Fifth Year, No. 3 and 4: 47-32 [in Persian]
- Shahabi, Mohammad Reza .2004. Principles and theoretical framework of the effect of endowment on the formation of urban spaces, Quarterly Journal of Geographical Research, No. 72, pp. 135-150.. [in Persian]
- Shahabi Nejad, Ali: Aboui, Reza: Ghaleh Noei: Emami, Seyed Mohammad .2014. Historical Formation and Transformation of Naqsh Jahan Square in Isfahan, Bi-Quarterly Journal of Restoration and Cultural Heritage, Second Year, No. 3. [in Persian]
- Sheikh Al-Hakmaei, Emad al-Din .2001. "Writers and judges of the documents of the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili (documents of the 6th to 10th century AH)", Baharestan Letter, Volume 2, Number 2, pp. 137-153. [in Persian]
- Siddiqui, Behrang .2010. Anthony Giddens's constructivist theory: Theoretical and methodological implications and its practical application in sociology, Quarterly Journal of Winter Social Research, Volume 3, Number 9, pp. 167-141. [in Persian]
- Spanta, Abdolhossein .1967. History of Endowments of Isfahan, first edition, Publications of the Endowment Printing and Publishing Organization, Isfahan. [in Persian]
- Suleiman, Haitam .2016. The Islamic Trust waqf: A Stagnant or Reviving Legal Institution, Electronic Journal of Islamic and Middle Eastern Law, volume4,28-41
- Tamimdari, Ahmad .1993. Mysticism and Literature in the Safavid Era, Volume One, Publication of Wisdom, Tehran[in Persian]
- Tavassoli, Gholam Abbas .2000. Sociological Theories, Samat Publications, Tehran. [in Persian]
- Tavassoli, Mahmoud and Nasser Bonyadi .1992. Urban Space Design (1), Iran Urban Planning and Architecture Studies and Research Center, Tehran. [in Persian]
- Vaheddoost, Mahvash .1398. Beyhaqi History from the Perspective of "Cultural Studies", Tehran, Zavar[in Persian]
- Whittington, Richard .2015. *Giddens, structuration theory and strategy as practice*. In: Golsorkhi, Damon, Rouleau, Linda, Seidl, David and Vaara, Eero, (eds.) Cambridge Handbook of Strategy as Practice. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 145-164. [in Persian]
- Zahedi, Sheikh Hossein, son of Sheikh Abdal Pirzadeh .1965. Safavid dynasty, Berlin, Iranshahr Printing House[in Persian]
- Ziari, Keramat A ... .2003. The Impact of Culture on the Construction of the City (with Emphasis on Islamic Culture), Journal of Geography and Development, Volume 1, Number 2, pp. 108-95. [in Persian]